

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?
Een onderzoek naar de relatie tussen religie en de Palestijnse nationale identiteit

Scriptie ter afsluiting van de Bachelor studie Religiewetenschappen
Subfaculteit Godgeleerdheid
Universiteit Utrecht

Aangeboden aan
Dr. H.L.M. Ottenheijm

Anne Cazemier
Student nummer 3229688
19 juli 2013

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
1 Het definiëren van de Palestijnse nationaliteit	6
1.1 <i>Nationale identiteit</i>	6
1.2 <i>Palestijns</i>	8
2 Religie in het Heilige Land vanaf het begin van de jaartelling tot het Ottomaanse rijk	9
2.1 <i>De eeuwen tot de opkomst van de islam</i>	9
2.2 <i>Constantijn de Grote</i>	9
2.3 <i>Islam</i>	10
2.4 <i>Kruistochten</i>	10
2.5 <i>Het Ottomaanse rijk</i>	11
3 Religie en politiek	12
3.1 <i>Millets en Capitulaties</i>	12
3.2 <i>Tanzimat</i>	12
3.3 <i>Status Quo</i>	13
4 Immigratie in de 19de eeuw	15
4.1 <i>Vanaf 1850</i>	15
4.2 <i>Protestantse missie</i>	16
4.3 <i>Zionisme</i>	17
5 Ontwikkeling in de 20ste eeuw	19
5.1 <i>Mandaatsperiode</i>	19
5.2 <i>Politieke en religieuze leiders in de 20ste eeuw</i>	20
5.3 <i>De rol van notabelen als religieus en wereldlijk leiders</i>	20
5.4 <i>Bestuurlijk</i>	21
5.5 <i>De strijd over de Klaagmuur in 1928 en 1929</i>	23
5.6 <i>De revolutie van 1936 tot 1939</i>	24
6 Nationale bewegingen	25
6.1 <i>Na 1948</i>	25
6.2 <i>Christenen tussen 1948 en 1967: Westelijke Jordaanoever in handen van Jordanië</i>	25
6.3 <i>Na 1967</i>	26
6.4 <i>Islamisme</i>	27
7 Missie en traditie in Palestina in de 19de en 20ste eeuw	30
7.1 <i>Waarop heeft zending invloed gehad?</i>	30
7.2 <i>Erfgoed</i>	31
7.3 <i>Traditie</i>	32
7.4 <i>Gemeenschappelijke profeten</i>	32

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

8 Conclusie	34
Literatuurlijst	36

Inleiding

Aanleiding

In 2011 bezocht ik Israël en Palestina en in 2012 bracht ik drie maanden door op de Westelijke Jordaanoever. Ik heb kunnen waarnemen hoe de drie monotheïstische godsdiensten aldaar zich tot elkaar verhouden en vroeg me bij mijn observaties af of en in hoeverre bij de processen rond de totstandkoming van de staat Israël en Palestina (d.i. 'bezette gebieden', 'occupied Palestinian territories'¹) religie een rol heeft gespeeld voor de vorming van de Palestijnse nationale identiteit.

Religie, Cultuur en Identiteit

Het is evident dat het Jodendom aan de wieg heeft gestaan van het ontstaan van de staat Israël en in sommige gevallen lijkt de Israëliësch identiteit samen te vallen met de joodse identiteit (cultureel, religieus of beide). 19% van de burgers van Israël is Arabisch en hun identiteit heeft te lijden gehad onder ontkenning als zodanig door de staat.² De meerderheid van deze bevolkingsgroep is moslim.

Een klein deel van de bevolking van Israël hangt het christelijke geloof aan, het zijn Arabische christenen. Het percentage christenen in Israël, inclusief in het door Israël bestuurde deel van Jeruzalem, is 1,66.

Op de Westelijke Jordaanoever

Het merendeel van de bewoners van Palestina is moslim, maar tijdens mijn verblijf in de provincie Nablus en de gesprekken die ik daar voerde, had ik de indruk dat hun identiteit allereerst Palestijns was (cultureel) en niet islamitisch (religieus).

Op de Westelijke Jordaanoever en in de Gazastrook wonen ook christenen. Het aantal (Palestijnse) christenen bedraagt 45.855, ofwel 1,37%.³ Bij ontmoetingen met hen buiten de kerkdiensten om, werd hun christenzijn expliciet genoemd, alsof dat een onderscheidend deel van hun identiteit vormde.

¹ Ook oPt genoemd.

² Tamir Sorek, Memory and Identity. The Land Day Monument <http://bit.ly/10BT7Xk>, en Dan Rabinowitz, Oriental Othering and National Identity: a review of early Israeli anthropological studies of Palestinians <http://bit.ly/16rPKGE> 30 mei 2013 12:09 u

³ *Palestinian Christians. Facts, Figures and Trends*, Rania Al Qass Collings, Rifat Odeh Kassis, Mitri Raheb (ed.), Bethlehem: DIYAR Publisher, 2008, p. 6

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

Naast de 3.767.126 Palestijnse bewoners van de oPt wonen er 520.000 joden in circa 150 nederzettingen.⁴

Literatuuronderzoek

De hoofdvraag luidt:

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

Vervolgvragen zijn:

1. In hoeverre is de Palestijnse nationale identiteit te definiëren?
2. Als religie bij de het ontstaan daarvan betrokken was, is er dan een andere rol weggelegd voor de islam dan voor het christendom?

Voor de beantwoording van de vragen heb ik een literatuuronderzoek gedaan.

-o-o-o-

⁴ UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs occupied Palestinian territory. The humanitarian impact of Israeli settlements policies. Update December 2012. <http://bit.ly/SLks4V>, 30 mei 2013 14:30 u

Hoofdstuk 1

Het definiëren van de Palestijnse nationale identiteit

Voor een omschrijving van de Palestijnse nationale identiteit, is het goed te kijken naar de begrippen 'Palestijns' en 'nationale identiteit'. Te beginnen met het laatste.

1.1

Nationale identiteit

Het begrip nationale identiteit kan worden gekenschetst als de zelfbepaaldheid van inwoners van een natie. Waarbij het concept natie dikwijls gedefinieerd wordt op basis van gemeenschappelijke oorsprong, etniciteit en culturele banden. Deel uitmaken van een natie met dergelijke eigenschappen is veelal onvrijwillig, omdat men er toen en daar geboren is. Het is gebruikelijk om onderscheid te maken tussen natie en staat, waarbij de laatste gezien wordt als een politieke entiteit.⁵

Een van de drie 'geloofsfilosofen' uit achttiende eeuw is Johann Gottfried Herder. De andere twee zijn Johann Georg Hamann en Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher. Het wereldbeeld van Herder is gebouwd als een zich ontwikkelend systeem vanuit het concept heeal en hij ziet *geschiedenis* dan ook als een *natuurproces*. Hij heeft vele samenlevingsverbanden, c.q. volken, beschreven in zijn werken, die sterk hebben bijgedragen aan het ontwakend nationaal bewustzijn van die in Oost-Europa. Voor Herder is ieder volk de belichaming van een facet van God.⁶ En tegelijkertijd is hij een liberaal denker die onbegrensde vrijheid van meningsuiting voorstaat. Hij is later wel ondergebracht bij de *Duitse nationalisten*⁷, maar zelf benadrukt hij dat men niet "unparteiisch" moet zijn, geen "Favoritvolk" moet hebben.⁸

Het is Jean Jacques Rousseau die in *Het Maatschappelijk Verdrag* uiteenzet hoe individuen een samenleving vormen, een gemeenschap met als nut algemeen welzijn. Hij spreekt van een stilzwijgend aanvaard en erkend contract op grond waarvan gemeenschappelijke krachten aangewend worden ter verdediging van personen en

⁵ Nenad Miscevic, Central European University, Hungary 2001, <http://plato.stanford.edu/entries/nationalism/> 1 juni 2013 13:39

⁶ *Geschiedenis van de Filosofie*, Hans Joachim Störig, Houten: Het Spectrum 2009, p. 479 e.v., 504

⁷ Michael Forster, Chigao University, USA 2007, <http://plato.stanford.edu/entries/herder/> 31 mei 2013 22:19 u

⁸ *Briefe zur Beförderung der Humanität*, Johann Gottfried Herder, <http://bit.ly/11xFljM> 30 mei 2013 14:00 u

goederen die deel uitmaken van die community, met inachtneming van persoonlijke vrijheid en gehoorzaamheid aan zichzelf. Zo vormen de deelnemers een staatslichaam dat de naam *volk* draagt.⁹

Bij de vormgeving van onze moderne wereld is nationalisme van groot belang geweest. Voor een deel is dat het gevolg van de groeiende industrialisatie en bureaucratie. Economische en overheidssystemen breidden zich na WO I vanuit West- en Oost-Europa uit naar andere delen van de wereld. Etnische identiteiten werden van elkaar gescheiden dan wel bij elkaar gehouden door taal, cultuur, religie of gezamenlijke geschiedenis. Het kolonialisme heeft vaak bijgedragen aan de nationaal bewustzijn, als reactie op de overheersing door een vreemde mogendheid.

De Israëlische socioloog Ehud Adiv is van mening dat “collectieve identiteiten optioneel maar niet onvermijdelijk zijn. Ze worden bedacht en uitgelegd onder invloed van specifieke politieke omstandigheden”. Een nationale identiteit gevormd op basis van etnische ideologie, genetische bepaaldheid, is ongefundeerd, want veelal gaat het om biologie en ‘ras’ als culturele constructies. Volgens de door Adiv geciteerde Hobsbawm is de politieke identiteit niet iets natuurlijk, maar wordt het van buitenaf opgelegd.

Adiv maakt aldus een onderscheid tussen twee vormen van nationalisme. De eerste vorm noemt hij ‘politiek nationalisme’, een ideologie die samenhangt met historische ontwikkeling, zoals van de natiestaat die opkwam in het begin van de negentiende eeuw bij het ontstaan van een geïndustrialiseerde burgermaatschappij. Daarnaast stelt hij een tweede type nationalisme, dat hij ‘romantisch of organisch nationalisme’ noemt. Deze vorm legt nationale identiteit niet-historisch uit en volgt een idealistische, metafysische benadering.¹⁰

De natiestaat, dat is: een gedeeld nationaal bewustzijn binnen de bestuurlijke vorm die staat heet, heeft een aantal kenmerken die we ook bij een godsdienst tegenkomen. Er zijn bijvoorbeeld collectieve *rituelen*, zoals het vieren van nationale herdenkingsdagen. Het *emotionele* aspect van nationaal bewustzijn komt onder andere tot uiting in

⁹ *Het Maatschappelijk Verdrag, of Beginselen der Staatsinrichting*, Jean-Jacques Rousseau, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1995, p.51 e.v.

¹⁰ Ehud Adiv, *Politics and Identity. A Critical Analyses of Isreali Historiography and Political Thought*, in Ilan Pappé and Jamil Hilal (eds.), *Across the Wall*, London: I.B. Tauris 2010, p. 19 e.v.

vaderlandslievende gevoelens. De *verhalende* dimensie vinden we terug in de geschiedschrijving van de natie.¹¹

1.2

Palestijns

Met *Palestina* zijn reeds meer dan tweeduizend jaar landstreken aangeduid van verschillende omvang met als centraal deel datgene wat we nu Israël en Palestina noemen. De oorsprong van de naam is Latijn, vanuit het Griekse *Suria hē Palaistinē* – het Palestijnse Syrië. Oorspronkelijk was het de kuststrook ten zuiden van het huidige Jaffa en de bewoners waren de *Surioi hoi Palaistinioi* (Συριοι οἱ Παλαιστίνιοι) of *Philistinioi*, van het Hebreeuwse woord voor Filistijnen.¹² In Genesis 10, 14 wordt de naam ¹³פְּלִשְׁתִּים, phlshtim, gebruikt.

De Palestijnse nationale identiteit lijkt nauw verbonden te zijn met de komst van Zionistische immigranten aan het eind van de negentiende eeuw, de Balfourverklaring in 1917, het instellen van het Britse mandaat in 1920, de stichting van de staat Israël in 1948 en de oorlogen die nadien zijn uitgebroken.

-O-O-O-

¹¹ Ninian Smart, *Godsdiensten van de Wereld*, Kampen: Uitgeverij Kok 2003, p. 25 e.v.

¹² Grote Winkler Prins editie 2013

¹³ K.Elliger, W. Rudolph, A.Schenker (eds), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1997. p. 14

Hoofdstuk 2

Religie in het Heilige Land vanaf het begin van de jaartelling tot het Ottomaanse rijk

2.1

De eeuwen tot de opkomst van de islam

In het politiek roerige begin van onze jaartelling is in het Heilige Land het christendom begonnen als een van de stromingen van de joodse religie.^{14 15} Aanvankelijk was de beweging van Jezus van Nazareth en zijn volgelingen er op uit om bekeerlingen onder Joden te maken, maar door het geringe succes richtten zij zich op de anders gelovigen, zoals de Grieken en Romeinen.

De Joodse opstand tegen de Romeinen leidde tot een oorlog (66-70) die eindigde in de verwoesting van de tempel. De Joodse christenen schoten de joodse gelovigen niet te hulp maar vluchtten en kwamen pas veel later terug.¹⁶ Na de Bar Kochba-opstand in het jaar 135 werden de joden en joodse christenen door de toen regerende keizer Hadrianus geweerd en verbannen uit Jeruzalem, dat Aelia Capitolina was gaan heten en waar Romeinse goden aanbeden werden.¹⁷

2.2

Constantijn de Grote

De Hebreeuwse christenen in het Heilige Land behielden, ook nadat de gemeenschap zich daarbuiten had verspreid, hun eigenheid. Het was een geloofsovertuiging die de Romeinse heersers hinderde, wat leidde tot een verbod en zo nu en dan tot vervolging van de aanhangers.¹⁸ Onder de heerschappij van keizer Constantijn de Grote kregen de christenen hun geloofsvrijheid terug. Hij riep in 325 het eerste concilie van Nicea bijeen om een doctrine van het christendom vast te laten stellen en deze tot staatsideologie te maken.¹⁹ Constantijn noemde Aelia Capitolina opnieuw Jeruzalem en de stad werd geleidelijk aan een christelijke stad. Eind 4de eeuw werd het christendom staatsreligie van het Romeinse

¹⁴ Met het Heilige Land wordt de landstreek aangeduid die het huidige Israël en Palestina omvat, alsmede delen van Jordanië, Syrië en Libanon.

¹⁵ Smart, p. 264

¹⁶ Colbi, Saul P., *A History of the Christian Presence in the Holy Land*, Lanham: University Press Of America 1988, p. 3 e.v.

¹⁷ Ibid. p. 6

¹⁸ Woodhead, Linda, *An Introduction to Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, p. 10

¹⁹ Smart, p. 275

imperium, dat verdeeld was in het West- en Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk, en in de 5de eeuw hing meer dan de helft van de 2,8 miljoen bewoners van het Heilige Land dit geloof aan. Er was inmiddels een stroom pelgrims uit West-Europa op gang gekomen en door hun toedoen werden er onder meer conventen en kerken gebouwd.²⁰

2.3

Islam

In de 7de eeuw bracht de Arabische machthebber kalief Omar vanaf het Arabisch schiereiland door de verovering van onder andere Syria-Palestina op de Perzen een nieuwe godsdienst in het gebied, de islam.²¹ Die religie zorgde voor snelle arabisatie door middel van taal, een belangrijk element bij het tot stand komen van identiteit.²² Het betekende het einde van de christelijke dominantie in het Heilige Land.

De leiding van het islamitische rijk kwam in handen van kaliefen uit de Oemajjaden-dynastie en vanaf 750 uit die der Abbasiden, welke zich wisselend tolerant opstelden ten aanzien van de christenen die de meerderheid van de bevolking uitmaakte.

2.4

Kruistochten

In 1071 veroverden de Turkse Seldjoeken Jeruzalem. Hun opmars beïnvloedde de Europese geschiedenis ingrijpend. Omdat op zeker moment de heilige plaatsen in Palestina onbereikbaar waren geworden voor christelijke pelgrims, riep de toenmalige paus in 1095 de hulp in van westerse christenen.²³ Vanaf dat ogenblik manifesteerden zich gedurende enkele eeuwen Europese, vaak oorlogszuchtige, edelen en krijgsheren, die zich uit naam van het christendom in zogeheten 'kruistochten' verenigden en gewapenderhand optrokken naar het Heilige Land. Hun aanwezigheid in de regio was op zijn minst omstrepen en heeft de Arabische christenheid een groot trauma bezorgd.²⁴ De kruisvaarders beschouwden en behandelden de Arabische of inheemse christenen niet als gelijkwaardig. Het zorgde voor een loyaliteitsprobleem, want dezen waren gedwongen hun moslimheren ontrouw te zijn en

²⁰ Colbi, p. 15 e.v.

²¹ Rippin, Andrew, *Muslims. Their religious beliefs and practices*, London: Routledge 2008, p. 62

²² Cragg, Kenneth, *The Arab Christian. A history in the Middle East*, London: Mowbray 1991, p. 14

²³ Smart, p. 319

²⁴ Cragg, p. 96

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

naar de veroverde gebieden van de ridders trekken. Toen uiteindelijk de kruistochten op een mislukking uitliepen betaalden de inheemse christenen een zware tol. Ze hadden voor hun gevoel hun geloof achtergelaten en waren gedwongen zich tot de Islam te bekeren. Ze verloren daardoor hun meerderheid in de lokale bevolking.

2.5

Het Ottomaanse rijk

Na hevige aanvallen in de 13de eeuw door Mongolen op de reeds opkomende Ottomanen en de vestiging van een Mongoolse staat in het gebied rond Bagdad, triomfeerden toch de Ottomanen. Zij sloten een overeenkomst met moslims en christenen, veroverden de gebieden van de Byzantijnse machthebbers en zo ontstond het Ottomaanse rijk.²⁵

-0-0-0-

²⁵ Smart, p. 328

Hoofdstuk 3

Religie en politiek

3.1

Millets en Capitulaties

In het islamitische Ottomaanse rijk (van circa 1320 tot 1922) hadden de christenen de status van *millet*, een beschermde, getolereerde minderheid. De *millet* was vermoedelijk in de 16de eeuw ingesteld door de heersende sultan, die daarmee de christelijk-islamitische relaties institutionaliseerde. Het milletsysteem hield in dat de godsdienstige groeperingen als autonoom erkend werden en hun eigen burgerlijke en religieuze rechten handhaafden.²⁶ Ook de joden vormden vanaf het begin van de 19de eeuw een *millet* naast de christelijke (Grieks-orthodoxe en de Armeense) geloofsgenootschappen. De millets waren hiërarchisch van structuur en hun leiders (respectievelijk de patriarch en de opperrabbijn) werden gekozen door de godsdienstige gemeenschappen, maar de sultan moest daaraan zijn goedkeuring geven. Ze hadden tot op zekere hoogte interne politieke macht.²⁷

Voorts bestond er al sinds 1536 een stelsel van internationale verdragen, *capitulaties*, geheten, waarbij burgers uit Europese landen privileges en juridische autonomie kregen in het Ottomaanse rijk. Dat betrof aanvankelijk pelgrims, later golden ze tevens voor handelslieden en industriëlen. Bij een van de *capitulaties* met Frankrijk verwierf dat land het protectoraat over de Heilige Grafkerk en andere christelijke heiligdommen.²⁸ De politieke afspraken maakten dat er een verdeling kwam binnen de christenen in Jeruzalem. Het milletsysteem gaf de Grieks-orthodoxe patriarch autoriteit, terwijl de *capitulaties* met de Europeanen de Franciscanen aldus bevoordeelden.²⁹

3.2

Tanzimat

²⁶ Younan, Munib A., *Witnessing for peace. In Jerusalem and the World*, Minneapolis: Augsburg Fortress 2003, p. 12

²⁷ Masters, Bruce A., *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, p. 61

²⁸ Matthias E. Storme, Gent-Mariakerke 2006, van de site <http://www.storme.be/Rechtsvergelijking12.pdf> 20 juni 2013 21:03 u

²⁹ Younan, p. 13

Terwijl rond 1820 de Europese macht opkwam, trachtten de Turkse heersers hun imperium te hervormen (de *Tanzimat*) en daarbij de invloed van de *millet* te verminderen, niettemin werd religie steeds meer openlijk politiek.³⁰

De groeiende invloed van de Europeanen hing samen met de machtsovername door Mohammed Ali. Hij heerste over Egypte van 1805 tot 1848 en veroverde voor korte tijd een mini-imperium dat Syria-Palestina omvatte.³¹ En de Westerse wereld met zijn moderniteiten en andersluidende ideeën had eind 18de eeuw door de komst van Napoleon zijn intrede in Egypte gedaan.³²

De hervormingen werden aangekondigd als een terugkeer naar de tijden van goed leiderschap als in de dagen van Suleyman de Prachtlievende (16de eeuw), maar hielden in dat iedereen belasting, *jyza*, moest gaan betalen en de dienstplicht vervullen. Tot dan toe waren moslims niet belastingplichtig geweest, alleen de *dhimmi's*, de leden van een *millet*s. Het betekende een gelijkschakeling van moslims en niet-moslims. De sultan bepaalde dat de verordeningen voor alle onderdanen golden, ongeacht welke religie of sekte ze aanhingen, wat een omwenteling betekende in de sociale hiërarchie.³³

3.3

Status Quo

Van het Latijnse *in statu quo ante*, ofwel *de toestand waarin [het] voorheen [was]*.

Behalve dat Ottomaanse bestuurders tussen de 16de en de 18de eeuw poogden de *status quo* te handhaven in een machtsevenwicht onderling en buiten het rijk, bestaat er de regeling om onder andere de Heilige Grafkerk in Jeruzalem te bewaren voor veranderingen.^{34 35}

In 1852 werd er een *firman* (decreet) van kracht, uitgevaardigd door sultan Abdülmecit I, die ook de *tanzimat* geïnitieerd had, waarmee de afspraken omtrent eigendom van en verantwoordelijkheid voor de *Holy Sepulchre* en de *Tomb of Mary* in Jeruzalem en de *Church of Nativity* in Bethlehem, vast kwamen te liggen, bevroren werden als het ware in de staat die ze op dat moment waren. Over deze heiligdommen was strijd geweest tussen de Grieks-

³⁰ Leest, Charlotte van der, *Conversion and Conflict in Palestine. The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop Samuel Gobat*, Leiden: proefschrifteditie 2008, p.42

³¹ Pappé, Ilan, *A History of Modern Palestine. One Land, two Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, p. 33 en 302

³² Cragg, p. 144

³³ Masters, p. 135

³⁴ Masters, p. 66

³⁵ Colbi, p. 255

orthodoxe en de Katholieke kerken. De 17de en 18de eeuw betekende een periode van “broederlijke twist en politieke maatregelen.” De historische uitleg op de site van de Broeders Franciscanen in Jeruzalem verhaalt dat de Griekse patriarch van Constantinopel in 1463 religieus en burgerlijk gezag kreeg over alle christenen in het Ottomaanse rijk. Inheemse geestelijken werden geleidelijk aan vervangen door Griekse en vele patriarchen maakten aanspraak op de gewijde gebouwen. Door tussenkomst van het Westen naar de *Hoge Porte* (Ottomaanse regering) toe werd dat door de laatste een halt toegeroepen.

Het getouwtrek om de macht was nog steeds niet voorbij. In 1690 viel de basiliek rechtens de Franciscanen toe en in 1767 werden de drie belangrijke kerken in Jeruzalem en Bethlehem, na gewelddadige strijd en vernielingen, weer aan de Grieks-orthodoxen toegewezen. In de 19de eeuw werd de kwestie van de heilige plaatsen nog meer een politieke twist, ditmaal tussen Frankrijk en Rusland. Na een brand in 1808, een restauratie die het werk van kruisvaarders beschadigde, de zilveren ster die uit de *Geboortekerk* verwijderd en daar weer herplaatst werd, werd dan de *firman* in 1852 uitgevaardigd.³⁶

De Ottomaanse autoriteiten in Jeruzalem stelden een strak schema op dat moest bepalen welk christelijk genootschap op welke plaats en wanneer plechtigheden mocht vieren. De relaties tussen de diverse kerken waren zo slecht dat de sleutels van de Heilige Grafkerk werden toevertrouwd aan twee Palestijnse moslimfamilies, Nusseibeh en Judeh. Dat is tot op de dag van vandaag het geval. Momenteel wordt de kerk beheerd door de Grieks-Orthodoxe, de Rooms-Katholieke, de Armeens-Orthodoxe, de Syrisch-Orthodoxe, de Koptische en de Ethiopische Kerk.³⁷

-O-O-O-

³⁶ Custodia Terrae Sanctae <http://www.custodia.org/default.asp?id=433> 14 april 2013 10:30 u

³⁷ RKK http://www.rkk.nl/abc/detail_objectID679866.html 16 juli 2013 16:47 u

Hoofdstuk 4

Immigratie in de 19de eeuw

4.1

Vanaf 1850

Ten tijde van de Ottomaanse hervormingen verschenen er protestantse geleerden en geestelijken die de letterlijke waarheid van de Bijbel kwamen onderzoeken en meenden dat hun sobere religievorm de oosterse christenen goed zou doen. In de laatste helft van de negentiende eeuw arriveerden de missionerende christenen die sterk geloofden in de komst van het duizendjarige vredesrijk, en vanuit die visie probeerden de joden te bekeren.

De tijdelijke machtsovername van Egypte over Syrië en Palestina had geleid tot het aanstellen van consuls die rechtsmacht verwierven over buitenlanders en beschermheerschap over religieuze minderheden. Zo vielen de Grieks-Orthodoxen onder het protectoraat van de Russen, de Fransen beschermden de Latijns-Katholieken en de joden waren protegees van de Engelsen. De Europese staten gebruikten hun bemoeienis met deze groeperingen als excuus voor de politieke en economische groei in de regio, maar ook instituties die niet met de staat verbonden waren, zoals de missie, hadden grote invloed door hun projecten. Niet-moslims traden op als bemiddelaars, handelaren en vertalers voor de Europeanen en het geheel zorgde voor een aanzienlijke inmenging in het gemeenschapsleven.³⁸ Voor Arabische christenen was de situatie niet altijd eenvoudig: het Ottomanisme verlangde loyaliteit aan het Arabisch zijn, maar door hun christen zijn stelden ze zich onafhankelijk van de Arabische – lees: islamitische – lotsbestemming op.³⁹

Het aantal christenen in Jeruzalem bleek in 1800 verdubbeld te zijn, terwijl de bevolkingsgroei als geheel met de helft was afgenomen sinds 1553. Aan het begin van de negentiende eeuw was ongeveer een derde van de inwoners van Jeruzalem christen. Ze hingen verschillende geloofstradities aan. De drie grootste waren de Grieks Orthodoxe, de Latijnse en de Armeense patriarchaten.⁴⁰ De Broeders Franciscanen vervulden de rol van “protectors of the Holy Places”. Zij hadden in 1604 de speciale positie verkregen, die ze tot

³⁸ Rhoda Ann Kanaaneh, *Birth of the Nation. Strategies of Palestinian women in Israël*, Berkely: University of California Press 2002, p.138 e.v.

³⁹ Cragg, p. 24 e.v.

⁴⁰ Colbi p. 274

op heden ook nog bekleden (zie hoofdstuk 3.3).⁴¹ Over het beheer van de sites zijn, als eerder is gezegd, eeuwenlang geschillen geweest tussen de Grieks Orthodoxe en de Latijnse Kerk en die ruzies vormden uiteindelijk een van de oorzaken van de Krimoorlog in 1836.⁴²

4.2

Protestantse missie

In het midden van de 19de eeuw bestond de bevolking van het Heilige Land voor 8% uit christenen, 88% was moslim en de joden vormden de overige 4%. Tegen het einde van de eeuw was het aantal christenen toegenomen met 2%, maar pas in de jaren dertig had een protestantse missiepost haar deuren geopend. Tot dan toe waren protestantse missionarissen slechts in Jeruzalem op bezoek geweest.⁴³ De meeste zendelingen waren er op uit zoveel mogelijk bekeerlingen voor de protestantse kerk (zoals de Anglicaanse Kerk) te maken onder Grieks-orthodoxe christenen.⁴⁴

In 1841 werd er een Brits-Duits bisdom gesticht in Jeruzalem, dat onder het protectoraat van Engeland en Duitsland (Pruisen) viel en waarmee de Evangelisch Lutherse missie een aanvang nam.⁴⁵ Het heeft 45 jaar bestaan, totdat theologische, financiële en politieke verschillen tussen de moederlanden het uit elkaar deed vallen. Dit nieuwe bisdom echter bracht een opleving teweeg van rivaliteit tussen naties en denominaties over het beheer van de heilige plaatsen, waar onder de Heilige Grafkerk. In 1847 was het Latijnse Patriarchaat opnieuw geopend, hetgeen resulteerde in onder andere de stichting van scholen en universitaire instellingen. Frankrijk probeerde zich te verzekeren van het primaat van de Rooms Katholieke kerk. En Rusland verhoogde zijn steun aan de Orthodoxe kerk in Palestina.⁴⁶

Er kwamen na 1850 meer protestantse bewegingen vanuit Europa en de Verenigde Staten naar het Heilige land, onder andere het *Tempelgesellschaft* uit Württemberg, met een chiliastische achtergrond.⁴⁷ Na enige tijd ontstond er een tweedeling onder de Duitse protestanten in het Heilige Land. Sommige christenen hadden naast hun spirituele

⁴¹ Younan, *Witnessing for peace*, p. 13

⁴² Van der Leest, p. 35

⁴³ Van der Leest, p. 30

⁴⁴ Mansour, p. 71

⁴⁵ Younan, *Our Shared Witness. A Voice for Justice and Reconciliation*, Minneapolis: Lutheran University Press 2012, p. 26

⁴⁶ Löffler, p. 22 e.v.

⁴⁷ Younan, *Our Shared Witness*, p. 32 e.v.

activiteiten een goed opgezet programma voor het welzijn van de Arabische inwoners, *diakonia*, anderen kwamen meer om het land te exploiteren en hadden weinig interesse in de lokale bevolking.⁴⁸ Bij Mansour valt te lezen dat hij zich afvraagt zich af hoe gunstig dat is geweest voor de oorspronkelijke christenen. Net als bij de kruisvaarders handelden de Europese missionarissen (en later ook die uit de Verenigde Staten) vanuit een zekere superioriteit en onderwezen de talen en historie van hun respectieve thuislanden, zonder de leerlingen iets bij te brengen over hun eigen, Palestijnse, geboortegrond.⁴⁹

Hoe het ook zij: de Russisch Orthodoxen, de Evangelisch Lutheranen en de Anglicanen zetten zich in voor onderwijs, gezondheidszorg en sociaal werk, er werden kerken, kloosters, scholen en ziekenhuizen gebouwd.

4.3

Zionisme

Eind negentiende eeuw ontstond de ideologie van het zionisme die de joden een nationaal thuisland in het vooruitzicht stelde. De grondlegger van het seculier zionisme – met wereldse aspiraties dus - was Theodor Herzl, onder wiens leiding het eerste zionistische congres gehouden werd in Bazel. Voor veel socialistisch geëngageerde aanhangers was emigratie naar Palestina een nieuw begin in gemeenschappen als *kibbutzim*. Het was een manier om te ontkomen aan anti-semitisme en dreigende, door het fenomeen 'natie' opgelegde assimilatie. De meeste godsdienstige joden waren tegen het zionisme, of stonden er neutraal tegenover. Maar er waren ook religieuze aanhangers van het zionisme die emigratie naar het Heilige Land beschouwden als de belofte van een hernieuwd geloof.^{50 51}

Door de immigratie van Joden rond 1900 ontstond er strijd in de Palestijnse dorpen tussen de mensen onderling, boeren zowel als intellectuelen, over de verkoop van hun land aan de zionisten of aan Joodse agentschappen, maar dat ging nog niet in uitgesproken nationalistische termen.⁵² De volkstelling in 1921 wees uit dat de meerderheid van de bevolking moslim was (590.000), er woonden 89.000 christenen en de joden waren met

⁴⁸ De Europeanen brachten bijvoorbeeld wel nieuwe landbouwtechnieken en spullen, maar ze deelden ze niet altijd met de lokale bevolking. Het leek een Europese beweging met als doel Europese belangen. (Pappé, *A history of modern Palestine*, p.41)

⁴⁹ Mansour, p.54

⁵⁰ Lange, Nicholas de, *An introduction to Judaism*, Cambridge: Cambridge University Press 2000, p. 30 e.v.

⁵¹ Smart, p. 373 e.v.

⁵² Kanaaneh, p. 60

84.000 in de minderheid. Allemaal werden ze als 'Palestijnen' aangeduid. Aan meningsverschillen die uitliepen op geweld lagen vaak persoonlijke motieven ten grondslag, bijvoorbeeld een familiekwestie of zaken die met geloof te maken hadden. Bij vetes zocht men de oplossing door bemiddeling binnen de gemeenschap.

Het is zeker dat godsdienst een belangrijke plaats innam bij de mensen en dat leverde af en toe spanningen op, soms gebaseerd op vooroordelen en discriminatie. Wanneer het tot heftige, gewelddadige uitbarstingen kwam en tussenkomst van wijze ouderen de gemoederen niet tot bedaren kon brengen, moest de familie van degene die een delict had gepleegd de gemeenschap verlaten. Die kleine maatschappij, bestaande uit voornamelijk aanhangers van de drie abrahamitische godsdiensten, had als gehele community te maken met bezetting door de Ottomanen.⁵³

-O-O-O-

⁵³ Naim Ateek, *Roep om verzoening. Een Palestijnse christen over vrede en recht*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum 2012, p. 60

Hoofdstuk 5

Ontwikkeling in de 20ste eeuw

5.1

Mandaatsperiode

In 1913 namen de Turkse Pasha's Enver, Talaat en Jamal na een staatsgreep het Ottomaanse rijk over. Tijdens WO I correspondeerden Sherif Hussayn, de Arabische machthebber uit Mekka, en Sir Henry McMahon, de Britse hoog commissaris in Egypte, over de machtsverdeling van het imperium na het beëindigen van de oorlog. Maar in het geheim sloten Sykes en Picot, twee diplomaten uit respectievelijk Engeland en Frankrijk, een verdrag waarmee het rijk tussen die twee landen verdeeld werd, met als gevolg twee invloedssferen en nationale entiteiten met directe controle.⁵⁴

Vanaf 1919 was Israël/Palestina deel van het Britse imperium in het Midden-Oosten, nadat in 1917 generaal Allenby Jeruzalem had ingenomen en een tijdelijk politiek kader neerzette om Palestina te kunnen besturen.⁵⁵ Met de beroemde Balfour Declaration werd door een wereldmacht politieke, wettige goedkeuring gegeven aan de campagne voor een "Zionist repossession of Palestine".⁵⁶ In die verklaring werd het land "Palestine" genoemd, maar de Britse minister van Buitenlandse Zaken Balfour noemde de bewoners "non-Jewish communities in Palestine".⁵⁷ In 1920 tenslotte werd het land Brits *mandaatgebied*.

Het territorium bestond voor een derde uit in cultuur gebracht land, een derde deel was bebouwd of stedelijk gebied en het overige deel was natuurgebied en woestijn. De 800.000 inwoners kenden drie hoofdgroepen: 650.000, moslims, 80.000 christenen en 60.000 joden (de oude joodse *millet* en de zionistische kolonisten). De onmiddellijke consequentie van de machtsovername was het verdwijnen van de Turkse taal en het Turkse ambtenarenapparaat. De stedelijke moslim-elite grondvestte, tot zover als dat was toegestaan, het leiderschap van het land.⁵⁸

⁵⁴ Rashid Khalidi, *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press 1997, p. 160

⁵⁵ Ilan Pappé, *A History of Modern Palestine. One Land, two Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, p. 72 e.v.

⁵⁶ Cragg, p.233 e.v.

⁵⁷ Ateek, p. 238. Een kopie van de brief (de verklaring) en een vertaling zijn te vinden op een Wikipedia-site.

⁵⁸ Pappé, *A History of Modern Palestine* p. 78 e.v. Pappé's cijfers wijken af van de op p. 15 door Naim Ateek genoemde.

5.2

Politieke en religieuze leiders in de 20ste eeuw

In het begin van de twintigste eeuw kwamen steden op als Jaffa-Tel Aviv en Haifa en de culturele ontwikkeling daar heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de vorming van de Palestijnse identiteit.⁵⁹

Tijdens het mandaat hadden de Palestijnen geen eigen staat of macht en zo bleef de interne macht daar waar hij altijd was geweest, traditioneel en sociaal geleid door de vooraanstaande, notabele families. Ook was er autoriteit weggelegd voor religie, zowel islam als christendom.⁶⁰ In de verhouding tussen die godsdienstige gemeenschappen in Palestina kwam hoegenaamd geen verandering, getuige de gezamenlijke islamitisch-christelijke verenigingen die als politieke vertegenwoordigingsorganen waren opgericht na WO I.⁶¹

Het leek er op dat de Britten een “long stay” plan hadden voor Palestina, en dus de intentie om de infrastructuur te verbeteren ten behoeve van de mandataris zowel als de lokale bevolking. Engeland probeerde invloed uit te oefenen op de lokale agrarische industrie, op het onderwijs, de medische modernisering en de politieke oriëntatie. Maar ook probeerden de Britten de situatie op het platteland traditioneel te houden, een niet-nationalistische ontwikkeling na te streven. Een gunstige effect van de Britse heerschappij was de betere gezondheidszorg, infrastructuur en communicatie.⁶²

Rond het jaar 1930 raakte het politieke leiderschap ernstig verdeeld tussen elitefacties, geleid door respectievelijk de door de Britten benoemde Mufti Hajj Amin al-Husayni, Groot-Mufti van Jeruzalem, en de voormalig burgemeester van Jeruzalem Raghib al-Nashashibi.⁶³

5.3

De rol van de notabelen als religieus en wereldlijk leiders

In de vroege islamitische maatschappij, bestaande uit stedelijke en nomadische bevolkingsgroepen, was de clan of stam de basiseenheid en hun leiders bekleedden voorname posities in het openbare leven. Zij hadden politieke autoriteit die geworteld was

⁵⁹ Khalidi, p. 36

⁶⁰ Khalidi, p. 21

⁶¹ Alexander Schölch, *Palästina in Umbruch 1856-1882. Untersuchungen zur wirtschaftlichen und sozio-politischen Entwicklung*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH 1986, p. 270

⁶² Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 74

⁶³ Khalidi, p.189

in de solidariteit van de stam.⁶⁴ Onder de Ottomaanse regering was de samenleving opgebouwd uit verschillende groepen, zoals stammen, beroepsgroepen, confessionele gemeenschappen, die allemaal hun eigen leiders hadden, hun notabelen of stamhoofden en voor de diverse groepen gold het stam- of clanrecht.⁶⁵

Hoewel de islam voorschrijft dat iedereen gelijk is, was er toch een nieuwe *aristocratie* ontstaan van grootgrondbezitters die ook genealogische afstamming kende. De hogere klasse van de Arabische gemeenschap in de eerste helft van de 19de eeuw bestond dan ook uit families uit het religieuze establishment en een groep notabelen die politieke en sociale invloed had. De eersten bezaten land of beheerden dat van een religieuze organisatie (waqf). De laatsten bezaten ook land en hadden bestuurlijke functies.⁶⁶ Door de *tanzimat* veranderde dat, er werd een meer gecentraliseerd bestuur verlangd en dat verminderde de rol van de traditionele hogere klasse.⁶⁷

Na de instelling van het Britse mandaat ontwikkelde de politiek zich in het Heilige Land. Dat ging langzamer op het platteland dan bij de stedelijke elite. Het nationalisme kwam opzetten, verspreid door de religieuze vooraanstaanden, die al snel “nationalist notables” werden.⁶⁸ In die jaren was het Arabische Palestina een bijzonder ongelijke standensamenleving, waarbij de hogere klassen gedefinieerd kunnen worden aan de hand van “welvarendheid, bezittingen, landbezit, reputatie, verworven sociale status, inkomen, huwen aan invloedrijke families, of een combinatie van dit alles.” Het grootste deel van de Palestijnse Arabische maatschappij viel daar buiten en vormde de klasse van boerenbevolking op het platteland en de stedelijke arbeidersklasse.⁶⁹

5.4

Bestuurlijk

Begin dertiger jaren van de vorige eeuw werd de Zionistische beweging geleid door het *Jewish Agency*.⁷⁰ Iets later hadden de Palestijnen het begin van een bestuur, het *Arab Higher*

⁶⁴ Duri, p. 34 en 117

⁶⁵ Kruizinga, p. 13

⁶⁶ Duri, p. 120 en 146

⁶⁷ Ibid. p. 163

⁶⁸ Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 79

⁶⁹ Taysir Nashif, Palestinian Arab and Jewish Leadership in the Mandate Period, in *Journal of Palestine Studies*, Vol. 6 no. 4 (summer 1977) p. 114

⁷⁰ De *Jewish Agency* was in 1929 opgericht door de World Zionist Organization als een samenwerkingsverband van de WZO en niet-Zionistische Joodse leiders. De bedoeling was om met deze organisatie, bestaande uit

Committee. Daarmee werd het voor de mandataris duidelijk dat Palestina politiek gezien niet drie, op religie gebaseerde, groepen omvatte, maar twee nationale bewegingen, met twee respectieve bestuursorganen. De meeste leden van het *Arab Higher Committee* waren afkomstig uit rijke families, die hun welvaart hadden verkregen uit landbouwarealen maar in Palestijnse steden woonden. Ze hadden hoger of universitair onderwijs genoten, voorbehouden aan de sociaaleconomische elite.

Hun politieke invloed stamde uit de Ottomaanse tijd, toen het gebruikelijk was belangrijke sociale en politieke functies door te geven van vader op zoon. Zo waren sinds 1864 zeven burgemeesters van Jeruzalem afkomstig uit de familie Husayni, ook toen de Britten in Palestina heersten. Het *Jewish Agency* was geheel anders opgebouwd. Hun leiderschap leek het meest op die van de sociale structuur in westerse Joodse gemeenschappen: voornamelijk stedelingen uit de burgerij, enkele leden uit arme families en een aantal vrouwelijke deelnemers. Zeer waarschijnlijk waren westerse Joden flink vertegenwoordigd in de urbane regio's, en daaruit kan men opmaken dat het Joodse leiderschap demografisch gezien typisch westers was of zelfs Joden wereldwijd representeerde, daar waar het Arabische comité niet werkelijk zijn eigen volk vertegenwoordigde. Overigens was in 1947-'48 11% van de *Agency* (7 leden) niet-zionistisch en had een tweeledige doel: Palestina tot centrum van Joodse culturele en spirituele revival maken. Twee van de 57 wel-zionistische leden waren voor een binationale staat Palestina, waarbinnen Arabieren en Joden gelijke rechten zouden hebben.

Het *Arab Higher Committee* stond achter het idee van pan-Arabisme, maar pleitte tevens voor een onafhankelijke Palestijnse staat, met een grondwettelijk bestuur en een parlement dat zou zijn samengesteld uit burgers, getalsmatig naar verhouding tot iedere religie of groepering. Maar de leiders waren te zeer in beslag genomen door hun persoonlijke en stam-besognes, zodat dit doel niet werd bereikt. De reeds eerder gememoreerde rivaliteit tussen de Husayni's en de Nashashibi's vormde het toppunt van de verdeeldheid, nadat Amin al-Husayni door Engeland tot mufti van Jeruzalem én tot president van de Hoogste Moslimraad was benoemd. Het zorgde voor twee facties in het *Arab Higher Committee* en

voor het mislukken van een tactisch Palestijns politiek front tegenover de zionisten en de grootmachten bij de uiteindelijke totstandkoming van de staat Israël.⁷¹

5.5

De strijd over de Klaagmuur in 1928-1929

De moefiti van Jeruzalem Amin al-Husayni was een groot tegenstander van het zionisme en geliefd bij de Arabische Palestijnen vanwege zijn standpunten ten opzichte van Joodse aanspraken op plaatsen die heilig zijn voor moslims.

Er zijn in Jeruzalem vaak religieuze onenigheden geweest onder christenen betreffende het beheer van bepaalde heiligdommen, zoals we zagen hoofdstuk 3.3. Joden en Arabische moslims hadden eveneens ruzies, over de Westelijke Muur of Klaagmuur, waarvan de *status quo* door middel van de Madyan waqf uit de 12de eeuw bepaalde dat de omgeving toebehoorde aan de moslims, en dat veranderingen die joden wilden aanbrengen niet werden toegestaan.⁷² Het plaatsen van een scherm om mannen en vrouwen van elkaar te scheiden op de avond van Yom Kippoer in 1928 deed politieke strijd oplaaien en ontketende gewelddadigheden die in augustus 1929 het leven kostten van 133 Joden en in tenminste 116 Arabieren. Wat begon als een discussie over het recht om te vereren mondde lijkt zich te uiten in een conflict over het in bezit hebben van eigendommen, de Muur, het land.⁷³

In een rapport uit 1947 van het 'Ad Hoc Committee on the Palestinian Question Communication from the United Kingdom Delegation to the United Nations' wordt als oorzaak van de rellen genoemd dat de Palestijnen bang waren hun nationale en politieke identiteit te verliezen door de joodse immigratie en de groei van het zionisme, en de angst dat hun economische welvaart in gevaar zou komen.⁷⁴

De Britten als mandaathouder stonden voor het dilemma de zionisten gunstig gezind te zijn met hun politieke beleid, dat strijdig was met het handhaven van religieuze beleid van de *status quo*, dat in het voordeel van de Arabieren was. De burgemeester van Jeruzalem uit de Nashashibi-familie was oppositieleider. De verbitterde strijd tussen de twee clans kwam

⁷¹ Nashif, p. 115 e.v.

⁷² Kupferschmidt, Uri M., *The Supreme Muslim Council: Islam Under the British Mandate for Palestine*, Leiden: E. J. Brill 1987, p. 112

⁷³ Mattar, Philip, 'The Role of the Mufti of Jerusalem in the Political Struggle over the Eastern Wall, 1928-29.' In: *Middle East Studies*, Vol. 19 nr. 1 (Jan. 1983) pp. 104-118, Taylor & Francis Ltd/JSTOR <http://www.jstor.org/stable/4282925> 17 juli 2013 4:53 u

⁷⁴ 'Ad Hoc Committee on the Palestinian Question Communication from the United Kingdom Delegation to the United Nations' *United Nations - General Assembly*, 01/08/1947 <http://bit.ly/1bM4Cjc> 18 juli 2013 22:31

tot uiting in hun verschillende houding tegenover de Joodse immigranten en de Britse autoriteiten. De Al-Husayni's zouden fervente Arabische nationalistes zijn en de Nashashibi's propageerden een gematigd beleid naar de zionisten en de mandataris toe, en was voor beperkte samenwerking met beide groepen.⁷⁵

5.6

De revolutie van 1936 tot 1939

Zoals wel vaker lijkt een enkel incident een reeks gebeurtenissen te ontketenen. In 1935 was dat de dood van Sjeik 'Izz al-Din al-Qassam. Al-Qassam was een anti-joodse en anti-Britse islamitische geestelijke, die gewapende milities organiseerde. Na een treffen in 1935 werd hij opgespoord en omgebracht. Dat zette kwaad bloed bij zijn aanhangers, waaronder een groeiende groep ontevreden jongeren, die zich meer ging verzetten. De sjeik verwierf een martelaarsstatus.⁷⁶

Moefti Al-Husayni kwam door deze situatie onder druk te staan van het Palestijnse volk en in 1936 werd hij min of meer gedwongen stelling te nemen toen er Palestijnse verzetsacties en rellen ontstonden. Hij koos partij voor de bevolking en tegen de Britten. In 1937 nam hij de wijk uit angst door de Britten gearresteerd te worden. In zijn jaren buiten Palestina (1937 –'45) groeide zijn sympathie voor nazi-Duitsland.

De opstand werd in 1939 door de Britse machthebbers de kop ingedrukt.

-O-O-O-

⁷⁵ Küntzel, Matthias, *Jihad and Jew-Hatred: Islamism, Nazism and the Roots Of 9/11*, New York: Telos Press Publishing 2007, p. 38

⁷⁶ Khalidi, p. 189 e.v.

Hoofdstuk 6

Nationale bewegingen

6.1

Na 1948

In en kort na 1948, de stichting van de staat Israël en de Arabisch-Israëliësch oorlog, zijn veel Arabische Palestijnen verdreven en gevlucht. De eerste jaren van het daarop volgende decennium werd er naar manieren gezocht om zich aan te passen aan de nieuwe geopolitieke situatie in het land. Sommige Arabische buurlanden namen snelle besluiten om de demografische veranderingen ten gevolge van de vluchtelingeninstroom het hoofd te bieden. In Libanon was men bang voor een verstoring van de fragiele religieuze balans, in Jordanië speelde de angst voor *palestinisering* van het land door de refugiés en de annexatie van Oost Jeruzalem en de Westbank.⁷⁷

De grootste afzonderlijk groep Palestijnen was in Jordanië en kreeg de Jordaanse nationaliteit. 200.000 Palestijnen bleven in het land dat aan Israël was toegewezen en verkregen het Israëlische burgerschap. Het militaire gezag stond uitingen van Palestijnse identiteit niet toe.

6.2

Christenen tussen 1948 en 1967: Westelijke Jordaanoever in handen van Jordanië

De joodse immigranten, ten gevolge van het zionisme en het mandaat, hadden zich voornamelijk in de steden gevestigd. De zionistische nederzettingen in de Palestijnse agrarische gebieden troffen uitvoerige veiligheidsmaatregelen tegen de inheemse bevolking. Werkelijke vermenging van de groeperingen kwam niet veel voor.⁷⁸ In 1947 was slechts 5,8% van het, nog altijd zeer Arabische, land eigendom van joden. Ondertussen rezen er problemen tussen de beide bevolkingsgroepen over de verdeling van het territorium. Londen gaf, na een paar mislukkingen, de pogingen om tot een oplossing te komen op en schoof de "Palestijnse kwestie" door naar de nog jonge Verenigde Naties. Het toen voorgestelde verdelingsplan, bekend geworden als *VN resolutie 181*, werd in november 1947

⁷⁷ Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 141 e.v.

⁷⁸ Pappé, *De etnische zuivering van Palestina*, Kampen: Uitgeverij Omniboek, 2008, p 51 e.v.

aangenomen. Daarop brak de Arabisch-Israëliësch oorlog uit in 1948. In mei van dat jaar verklaarde Israël zich onafhankelijk en Jordanië nam bezit van de westelijke Jordaanoever.

De Jordaanse autoriteiten zetten vrij snel een islamitische stempel op het Palestijnse gebied, door moskeeën met torens op te richten naast christelijke heiligdommen.⁷⁹ In 1951 werd de islam tot staatsreligie van Jordanië bestempeld. En ondanks het feit dat christenen dezelfde rechten als de moslims kregen, bevoordeelde de overheid Arabische nationale bedoelingen en daar hoorde de islam nadrukkelijk bij. Voor christenen was sommige wetgeving dienaangaande bedreigend, zoals een wet die het bezit van eigendommen van religieuze groeperingen beperkte. Het onderwijs in scholen was vanaf 1955 in het Arabisch, het moslim curriculum, ook op christelijke privéscholen, moest de Islam onderrichten aan moslim leerlingen. Een positieve ontwikkeling was dat in 1952 christelijke gerechtshoven dezelfde juridische macht kregen als de islamitische hoven, een gelijkheid die niet bestond onder het Britse mandaat.

Door geboortecijfers en emigratie daalde het aantal christenen van 22 naar 15% van de niet-joodse bevolking in de periode 1950-1995, het aantal moslims steeg van 69 naar 76% en is het aantal Druzen bleef gelijk (9%). Steeds meer christenen kozen voor emigratie naar West-Europa en Amerika.

Onder de oppervlakte zijn er nationalistische groeperingen actief geweest met Palestijnse leden in de diaspora, zoals in de zestiger jaren van de twintigste eeuw aan de universiteit van Caïro. De Unie van Palestijnse Studenten werd er opgericht door een stel studenten, waaronder Yasser Arafat.⁸⁰ In de vluchtelingenkampen is een klimaat geschapen voor nieuwe strategieën voor politieke bewegingen. Eind jaren vijftig ontstond al-Fatah, in 1964 was de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (PLO) een feit.

De patriarchen en andere kerkleiders hielden zich toen in politiek opzicht afzijdig.⁸¹

6.3

Na 1967

Het Heilige Land onderging na de zesdaagse oorlog van 1967 tussen Israël, Egypte, Syrië en Jordanië opnieuw grote veranderingen. In 1967 richtte de Grieks Orthodoxe George

⁷⁹ Kanaaneh, p. 186 e.v.

⁸⁰ Khalidi, p. 179-180

⁸¹ Kruizinga, p. 11; of individuele christenen actief hebben deelgenomen aan het Palestijnse politieke verzet is weinig tot niets bekend.

Habash de radicale PFLP op (Volksfront voor de bevrijding van Palestina), met duidelijk revolutionaire doelen. De PFLP wilde een marxistische staat in een bevrijd Palestina.⁸²

De westelijke Jordaanoever was niet langer Jordaans territorium, Oost Jeruzalem evenmin en beide delen van de Heilige Stad werden herenigd. Het gebied dat aan Jordanië toebehoorde noemt Israël sedertdien Judea en Samaria en viel voor een groot deel onder Israëliisch bestuurlijk en militair gezag. De inwoners van het Palestijnse deel van Israël, de oPt, konden vanaf dat moment niet vrij heen en weer naar de soevereine staat Israël reizen. Dat hield voor de christenen in dat belangrijke heilige plaatsen moeilijk bereikbaar voor hen werden. Een belangrijk bedevaartsoord is Jeruzalem, dat in zijn geheel nu in de staat Israël ligt. Veel leiders van de christelijk kerken zetelden in Jeruzalem.

In juni 1967 werd in de *Knesset* een wet aangenomen waarmee de veiligheid van en de toegang tot de heilige plaatsen werd gewaarborgd. De kerken deden mee in de wederopbouw van Oost Jeruzalem. In Jeruzalem hadden joden uit het westelijke deel contacten met moslims en christenen uit het oostelijke deel, waarbij er een verschil te merken was tussen families die van oudsher gewend waren met elkaar om te gaan en zij die pas na 1967 met elkaar werden geconfronteerd.

6.4

Islamisme

In 1980 is er een radicalisering merkbaar onder de Palestijnse moslims, die wel wordt aangeduid met *islamisme*.⁸³ In de Palestijnse maatschappij zijn twee stromingen te onderscheiden: het islamistische milieu, met als exponent de islamitische verzetsbeweging Hamas, en de seculier-nationalistische beweging die verankerd is in Fatahpartij. Het was de PLO niet gelukt een gemeenschappelijk doel op te zetten voor de Westbank en de Gazastrook en de islamisten hebben dat gat opgevuld met een “begrijpelijke ideologie, gewijd aan een transcendent ideaal”, maar het is niet zo dat de Palestijnse samenleving exact in twee kampen te verdelen is, islamistisch en nationalistisch.⁸⁴ Tussen de seculiere nationalist en de islamisten hoopten spanningen zich op en kwam het tot een breuk, die

⁸² Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 164 e.v.

⁸³ Lybarger, p. 3: in zijn boek gebruikt Lybarger het woord *islamist* voor iemand die de islam als religieus-politieke identiteit ziet, naast andere moslims voor wie “persoonlijke islamitische oriëntatie bestaat naast of geïntegreerd in een soort multiconfessioneel seculier nationalisme”.

⁸⁴ Lybarger, p. 5 en 6; Lybarger hanteert in zijn boek de categorisering *islamist* en *seculier nationalist*, maar het beeld is complex met mensen die meningen en standpunten aanpassen en er zijn overlappingen.

zich tijdens de eerste intifada (1987-1992) manifesteerde als intense Fatah-Hamas rivaliteit.⁸⁵

Na het begin van deze Palestijnse opstand lieten de kerkelijk leiders zich niet onbetuigd en kwamen in Jeruzalem tot een gezamenlijke verklaring. Daarin deden zij geen oproep tot gewapend verzet, maar verklaarden ze zich nadrukkelijk solidair met het Palestijnse volk en verklaarden steun te verlenen aan degenen die opkwamen voor de belangen van de onderdrukten. Het verzet van christenen tegen de Israëlisch bezetting was over het algemeen geweldloos en passief. Het bleef bij stakingen, demonstraties en de weigering om belasting te betalen.⁸⁶

De opleving van het islamisme in het Midden-Oosten zou het gevolg kunnen zijn van het stellen van een “tegenculturele identiteit”, vergelijkbaar met wat de conservatieve evangelische christenen in de Verenigde Staten wel beogen. Gevestigde “draggers van de religie” zowel als seculieren in de samenleving proberen door het in ere herstellen van oude normen en waarden grip te krijgen op de veranderende standaarden.⁸⁷ Ook zou de macht van de lokale economie tegenover de dominantie van een supranationale economie een factor kunnen zijn die een rol speelt bij de botsing tussen secularisme en de politiek nationale religie. Dan zou er samenhang zijn tussen nationale identiteit en sociaaleconomische omstandigheden.⁸⁸

De PLO en Fatah zorgden voor een ethos dat toepasbaar was in veel sociale geledingen van de maatschappij. Het pluralistisch nationalisme maakte gebruik van termen als *gewoonten* en *tradities* die positief gewaardeerd werden.⁸⁹ Het seculier-nationalisme bleef actief en Fatah verstevigde de greep op de Palestijnse Autoriteit.

In de jaren '90 van de vorige eeuw luidden zo de onenigheden, maar na die periode van betrekkelijke rust ontbrandde de tweede Palestijnse opstand of Intifada in 2000 met als aanleiding de aanwezigheid van Ariel Sharon, toenmalig voorzitter van de Likud partij en beoogd premier van Israël, op de Tempelberg.⁹⁰ Ook toen was de houding van de christelijke kerkleiders een oproep tot geweldloos verzet tegen de onderdrukking en bezetting. En toen

⁸⁵ Ibid. p. 70 e.v.

⁸⁶ Kruizinga, p. 11

⁸⁷ Lybarger, p. 7: en naar zijn idee wordt dat wel eens onderschat.

⁸⁸ Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 263

⁸⁹ Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 69; Arafat bijvoorbeeld is vaak op foto's afgebeeld terwijl hij bidt in de moskee of een belangrijke kerkelijke ceremonie bijwoont

⁹⁰ Lybarger, p. 235

in 2006 Hamas de parlementsverkiezingen won, werd door de clerus aangedrongen op het bewaren van de eenheid binnen de Palestijnse bevolking en benadrukt dat de overwinning op democratische wijze tot stand was gekomen.⁹¹

Het almaar durende nationale en etnische conflict is het majeure facet van het leven in Palestina en het is alom aanwezig bij iedere activiteit van de burgerlijke samenleving.⁹² De breekpunten in de Palestijnse geschiedenis, zoals de stichting van de staat Israël in 1948, de zesdaagse oorlog in 1967, lijken ook een accentverschuiving inzake religie te betekenen. Meegevoerd door bewegingen die elders ontsprongen, zoals de Moslim Broederschap in Egypte, herschikt zich de islamitische gemeenschap in Palestina in een religieus-politiek en een seculier- of religieus-nationalistisch deel.⁹³ De christelijke gemeenschappen en hun leiders hebben zich aanvankelijk terughoudend opgesteld. Tot 1967 waren de diverse opvattingen over de staat Israël al wel aanwezig op lager en individueel niveau maar nog niet doorontwikkeld op kerkelijk bestuurlijk niveau.⁹⁴ Later heeft de kerkleiding het standpunt van geweldloos verzet ingenomen.

-O-O-O-

⁹¹ Kruizinga p. 12

⁹² Pappé, *A history of modern Palestine*, p. 263

⁹³ Ibid., p.137

⁹⁴ Gerhard Gronauer, Attitudes in West German Protestantism toward the state of Israel 1948-1967, in: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010, p.228

Hoofdstuk 7

Missie en traditie in Palestina in de 19de en 20ste eeuw

7.1

Waarop heeft zending invloed gehad?

Geschiedschrijving heeft in de loop der tijden veranderingen ondergaan en is uitgebreid met bijvoorbeeld cultuurhistorie. Naast het bestuderen van sociaaleconomische structuren, werd steeds meer de kern van het menselijke zijn belicht. Een van de onderzoeksgebieden in dit verband is religie. De belangstelling voor godsdienstige fenomenen van de 19de en 20ste eeuw kwam op, met in het verlengde daarvan die voor de religieuze geschiedenis van Palestina en de daarbij behorende zendingsgeschiedenis.⁹⁵

In het begin werd bij de bestudering daarvan tevens de ontwikkeling betrokken van andere disciplines, zoals *etnologie*, *taalwetenschap*, *Bijbelwetenschap*, *archeologie* en *geschiedenis van het Midden-Oosten*. Tegenwoordig buigen geleerden vanuit veel richtingen zich gezamenlijk over de complexiteit van de koloniale betrekkingen die ontstonden in het Midden-Oosten, en de uitgesproken rol die missionarissen daarbij speelden.⁹⁶

Hoewel zending van invloed is geweest op veel aspecten van de samenlevingen in wat nu Israël en Palestina heet, heeft men bij vroege studies daarover het *moderniseren van een maatschappij* een zeer in het oog springende activiteit genoemd, naast het bedrijven van *koloniale politiek*. Een derde onderwerp was de focus op *geopiety*, vroomheid die gekoppeld is aan geografie, in dit geval door de christelijke fascinatie voor het *Heilige Land*.

Heel duidelijk is te zien dat de ontwikkeling van infrastructuur, zoals wegeaanleg en transportmiddelen een gevolg is van de missie. Maar ook de komst van telefoon en telegrafie, industrie, moderne technologie en landbouwmethodes zijn eraan te danken. En op sociaal-cultureel gebied heeft zending bijgedragen aan het onderwijs – zowel aan kinderen, aan vrouwen als aan volwassenen in zijn totaliteit. De pers en gedrukte media

⁹⁵ Roland Löffler, 'Framing the social dimension of the German protestant mission to Palestine. Methodological and theoretical remarks.' in: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010, p. 12 e.v.

⁹⁶ Heleen Murre-van den Berg, 'The study of western missions in the Middle East (1820-1920): an annotated bibliography.' in: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010, p. 35 e.v.

kwamen tot bloei en gezondheid en welzijn verbeterden aanzienlijk door de komst van de missionarissen.

Een van de onderwerpen die minder nadruk kreeg was hoe lokale bevolkingsgroepen reageerden op de religieuze boodschap. Die reacties liepen uiteen van 'bekeringen en het stichten van nieuwe gemeenschappen tot actief verzet'.⁹⁷ Maar het is ook mogelijk dat in het Midden-Oosten mensen onder invloed van de missiebeweging bereid zijn geweest om een aspect van hun sociale identiteit te wijzigen (namelijk hun religieuze) om daarmee een identiteitsverandering te bewerkstelligen die hen in sociaal en economisch opzicht meer aanzien gaf. Er was sprake van 'ontwaken van identiteit', dat gepaard ging met nationale aspiraties.⁹⁸

7.2

Erfgoed

Een Palestijnse nationale identiteit vormen naar *landschap, folklore* en naar *materiële en intellectuele tradities* is een proces dat al dateert van voor 1948.⁹⁹ Opmerkelijk genoeg wordt religie in deze opsomming niet genoemd. Het lijkt er op dat 'Palestijns-zijn' een belangrijker deel van identiteit is dan religie.¹⁰⁰

Pas in het Sykes-Picotverdrag (1916), in de Balfourverklaring (1917) en vooral door de instelling van het Britse Mandaat (1920) werd 'Palestina' vrij willekeurig geschapen door de koloniserende naties. Palestijnen zagen zichzelf tussen 1920 en 1948 meer als Arabieren met een Arabisch bewustzijn en Arabische identiteit, dan in het bezit van een Palestijnse identiteit.

De jaren '50 en '60 van de 20ste eeuw stonden vooral in het teken van het verlangen naar datgene wat verloren was gegaan. Er was het grote probleem van de ontheemden en hun droom om terug te keren; en dan: de poging tot het kweken van een pan-Arabische identiteit, die in tegenspraak was met het verfijnen van de Palestijnse volksgeest.

⁹⁷ Murre-van den Berg, p. 45

⁹⁸ Ruth Kark, 'The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820–1914', *Islam and Christian–Muslim Relations*, Vol. 15, No. 2, 209–235, April 2004. <http://bit.ly/19FbVlg> 4 juni 2013 14:00 u p. 212

⁹⁹ Meron Benvenisti, *Sacred Landscape. The buried history of the Holy Land since 1948*, London: University of California Press 2000, p. 259 e.v.

¹⁰⁰ Ted Swedenburg, *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past*, Fayetteville: University of Arkansas Press 2003 p. 89

Een decennium later, ten tijde van het ontstaan van de PLO, begonnen Palestijnen systematisch op zoek te gaan naar hun erfgoed, onder andere dat van folklore. Ze trachtten tot een definiëring te komen door te kijken naar zichzelf in relatie tot het pan-Arabisme, de Islam en regionale identiteit (Jordaans, Syrisch, Libanees). Daarnaast ervoeren zij dat hun maatschappij en cultuur gevaar liep. Belangrijker nog dan het veilig stellen van het cultureel erfgoed, was het gronden van een onderscheiden Palestijnse aard.

7.3

Traditie

Folklore als oogstrituelen, volksliederen, gereedschappen, volkswijsheden en dergelijke worden essentieel geacht voor de vorming van de Palestijnse nationale identiteit. Een en ander wordt sterk bevorderd door Palestijnse universiteiten in Palestijns bezet gebied, door Arabische gemeentebesturen en lokale raden in de oPt en in Israël, door onderzoek van non-profit organisaties naar Palestijns cultureel erfgoed en bijvoorbeeld door volkstheatergroepen.

Tijdens en door de eerste intifada kristalliseerde het nationaal Palestijns bewustzijn meer en meer uit. Palestijnse burgers in Israël probeerden nu plaatsen die voor de Islam gewijd zijn als erfenis uit het verleden te bewaren, hetgeen door de Israëlische autoriteiten wel uitgelegd werd als een poging om de staat te ondermijnen.¹⁰¹

7.4

Gemeenschappelijke profeten

De joodse traditie is hier en daar opgenomen door de islamitische, bijvoorbeeld waar de Islam Bijbelse figuren in moslimheiligen veranderde. Heiligen, gebaseerd op geloofsovertuigingen, tradities en vaak lokale folklore. Ook de cultus van gewijde oorden ademt een eeuwenoude traditie, met rituelen van alle volken die mettertijd in het Heilige Land hebben gewoond. Het is mogelijk voor joden en moslims om dezelfde heiligen op dezelfde plaatsen te vereren doordat beide groepen eerbied hebben voor de Oudtestamentische profeten.

¹⁰¹ Benvenisti, p. 268

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

Het geloof in de heiligen is de inheemse Arabische bevolking tot steun geweest in moeilijke tijden en was in feite belangrijker dan religieuze orthodoxie.¹⁰² Overigens is het te eenvoudig om de verering slechts religieus-traditioneel uit te leggen, op de achtergrond speelde 'politiek' ook dikwijls mee. De heiligengraven zijn door nationalisatie staats eigendom van Israël geworden ook in de oPt. Het is niet vanzelfsprekend dat deze graven altijd en vrijelijk te bezoeken zijn door Palestijnen en ze zijn vaak een onderwerp bij internationale verdragen.

-O-O-O-

¹⁰² Benvenisti, p. 279 e.v.

Hoofdstuk 8

Conclusie

Het aanvankelijke plan om mij bij mijn onderzoek te beperken tot de periode van na 1967 liet ik al spoedig varen, toen ik mijzelf voortdurend afvroeg waar verschijnselen en aannames vandaan kwamen, op gebaseerd waren. Ik besloot dat ik naar die basis op zoek moest en het is niet verwonderlijk dat ik uitkwam bij het begin van het christendom en islam, die beide hun intrede deden in een landstreek waar het jodendom op dat moment de godsdienst was.

Omdat *naties* pas ontstaan zijn in de 19de eeuw, was er in het begin van onze jaartelling geen sprake van *nationale identiteit*. Wel zien we *groepsidentiteit* in de samenleving van wat we gemakshalve het Heilige Land noemen: de drie monotheïstische godsdiensten beleefden elk afzonderlijk hun religie en modelleerden onder andere aan de hand daarvan hun imago.

De religieuze identiteit van joden, christenen en moslims hielp dan wel hinderde hen in de noodzakelijke aanpassingen bij de maatschappelijke verschuivingen ten gevolge van machtswisselingen. Hierbij moeten we denken aan het christelijke Roomse rijk, of de islamitische Arabische overheersing. Het is mogelijk dat gelovigen uit tactische overwegingen van geloof wisselden om hun economische situatie te verbeteren (of: niet slechter te zien worden).

Wanneer vanaf 1800 het Westen opmarcheert in de Oriënt, doet ook het begrip *natie* zijn intrede, maar dat slaat vooralsnog uitsluitend op de regerende machten die landstreken als Syrië en Libanon als mandaatgebied bezaten (Engeland, Frankrijk). De identiteit van de inwoners van Palestina was, zoals elders, opgebouwd uit ontelbaar veel facetten, waar religie er een van was.

In de tweede helft van die eeuw ontstonden er in Palestina grote veranderingen op sociaaleconomisch gebied, ingezet met de tienjarige overheersing door Egypte, gevolgd door de Tanzimat periode waarin geprobeerd werd het Ottomaanse rijk te hervormen. Daarbij voegden zich de missiebeweging en de opkomende golf van zionistische immigranten. Religieuze, culturele en politieke patronen gingen zich vormen. Begin 1900 schreef een voormalig Ottomaanse ambtenaar in een krantenartikel over “the land of Palestine”, en daarbij hadden hij en zijn lezers duidelijk iets voor ogen, met grenzen en al.¹⁰³

¹⁰³ Khalidi, p.28

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

De 20ste eeuw werd in Palestina gekenmerkt door een groeiend zelfbewustzijn. Als bevolkingsgroep ontbrak het hen aan fysieke middelen om op te komen voor zichzelf ten tijde van het mandaat en na de afloop daarvan in 1948.

Een gepolitiseerde vorm van de islam wordt sinds 1987 door Hamas uitgedragen en de partijideologie beweegt zich heen en weer tussen politieke en religieuze impulsen, tussen natie en geloof. In 2006 won deze partij onverwacht de verkiezingen.

Het antwoord op mijn onderzoeksvraag is dat religie zeker een rol heeft gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit. Onder andere. Zoals dat bij iedere nationale of vermeende nationale identiteit het geval is. Identiteit kent veel facetten, naties zijn recent ontstaan en wijzigen onophoudelijk.

De rol van het christendom als religie is naar mijn idee verdrongen door die van de islam en derhalve marginaal, als culturele component echter heeft hij zeker meegespeeld bij de totstandkoming van de Palestijnse nationale identiteit.

-0-0-0-

Literatuurlijst

Al Qass Collings, Rania, Odeh Kassis, Rifat, Raheb, Mitri (eds.), *Palestinian Christians. Facts, Figures and Trends*, Bethlehem: DIYAR Publisher, 2008

Ateek, Naim, *Roep om verzoening. Een Palestijnse christen over vrede en recht*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum 2012

Benvenisti, Meron, *Sacred Landscape. The buried history of the Holy Land since 1948*, London: University of California Press 2000

Colbi, Saul P., *A History of the Christian Presence in the Holy Land*, Lanham: University Press Of America 1988

Cragg, Kenneth, *The Arab Christian. A history in the Middle East*, London: Mowbray 1991

Custodia Terrae Sanctae <http://www.custodia.org/default.asp?id=433> 14 april 2013 10:30 u

Duri, 'Abd al-'Aziz, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, New York: Routledge 1987

Forster, Michael, Chigao University, USA 2007, <http://plato.stanford.edu/entries/herder/> 31 mei 2013 22:19 u

Gronauer, Gerhard, Attitudes in West German Protestantism toward the state of Israel 1948-1967, in: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010

Herder, Johann Gottfried, *Briefe zur Beförderung der Humanität*, <http://bit.ly/11xFliM> 30 mei 2013 14:00 u

Kanaaneh, Rhoda Ann, *Birthing the Nation. Strategies of Palestinian women in Israël*, Berkely: University of California Press 2002

Kark, Ruth, 'The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820–1914', *Islam and Christian–Muslim Relations*, Vol. 15, No. 2, 209–235, April 2004. <http://bit.ly/19FbVlg> 4 juni 2013 14:00 u

Khalidi, Rashid, *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press 1997

Kruizinga, Piet, *Christenen in de Palestijnse Gebieden. Verslag van een onderzoek naar de huidige positie van de christelijke gemeenschappen in de Palestijnse Gebieden*, Utrecht: IKV Pax Christi 2011

Küntzel, Matthias, *Jihad and Jew-Hatred: Islamism, Nazism and the Roots Of 9/11*, New York: Telos Press Publishing 2007

Kupferschmidt, Uri M., *The Supreme Muslim Council: Islam Under the British Mandate for Palestine*, Leiden: E. J. Brill 1987

Lange, Nicholas de, *An introduction to Judaism*, Cambridge: Cambridge University Press 2000

Leest, Charlotte van der, *Conversion and Conflict in Palestine. The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop Samuel Gobat*, Leiden: proefschrifteditie 2008

Löffler, Roland, 'Framing the social dimension of the German protestant mission to Palestine. Methodological and theoretical remarks.' in: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010

Lybarger, Loren D., *Identity and Religion in Palestine. The struggle between Islamism and Secularism in the Occupied Territories*, Princeton: Princeton University Press 2007

Mansour, Atallah, *Narrow gate churches*, Pasadena: Hope Publishing House 2004

Masters, Bruce A., *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge: Cambridge University Press 2001

Mattar, Philip, 'The Role of the Mufti of Jerusalem in the Political Struggle over the Eastern Wall, 1928-29.' In: *Middle East Studies*, Vol. 19 nr. 1 (Jan. 1983) pp. 104-118, Taylor & Francis Ltd/JSTOR <http://www.jstor.org/stable/4282925> 17 juli 2013 4:53 u

Miscevic, Nenad, Central European University, Hungary 2010, <http://plato.stanford.edu/entries/nationalism/> 1 juni 2013 13:39

Murre-van den Berg, Heleen, 'The study of western missions in the Middle East (1820-1920): an annotated bibliography.' In: Norbert Friedrich, Uwe Kaminsky en Roland Löffler (eds.) *The Social Dimension of Christian Missions in the Middle East. Historical Studies of the 19th and 20th Centuries*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010

Nashif, Taysir, Palestinian Arab and Jewish Leadership in the Mandate Period, in *Journal of Palestine Studies*, Vol. 6 no. 4 (summer 1977) p 113-121 New York: Routledge 1987

Pappé, Ilan, *A History of Modern Palestine. One Land, two Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press 2004

Pappé, Ilan, *De etnische zuivering van Palestina*, Kampen: Uitgeverij Omniboek, 2008

Rippin, Andrew, *Muslims. Their religious beliefs and practices*, London: Routledge 2008

RKK http://www.rkk.nl/abc/detail_objectID679866.html 16 juli 2013 16:47 u

Welke rol heeft religie gespeeld bij de vorming van de Palestijnse nationale identiteit?

Rousseau, Jean-Jacques, *Het Maatschappelijk Verdrag, of Beginselen der Staatsinrichting*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1995

Schölch, Alexander, *Palästina in Umbruch 1856-1882. Untersuchungen zur wirtschaftlichen und sozio-politischen Entwicklung*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH 1986

Smart, Ninian, *Godsdiensten van de Wereld*, Kampen: Uitgeverij Kok 2003

Sorek, Tamir, Memory and Identity. The Land Day Monument <http://bit.ly/10BT7Xk> en Dan Rabinowitz, Oriental Othering and National Identity: a review of early Israeli anthropological studies of Palestinians. <http://bit.ly/16rPKGE> 30 mei 2013 12:09 u

Störig, Hans Joachim, *Geschiedenis van de Filosofie*, Houten: Het Spectrum 2009

Storme, Matthias E., Gent-Mariakerke 2006,
<http://www.storme.be/Rechtsvergelijking12.pdf> 20 juni 2013 21:03 u

Swedenburg, Ted, *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past*, Fayetteville: University of Arkansas Press 2003

UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs occupied Palestinian territory. The humanitarian impact of Israeli settlements policies. Update December 2012.
<http://bit.ly/SLks4V> 30 mei 2013 14:30 u

Woodhead, Linda, *An Introduction to Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press 2004

Younan, Munib A., *Our Shared Witness. A Voice for Justice and Reconciliation*, Minneapolis: Lutheran University Press 2012

Younan, Munib A., *Witnessing for peace. In Jerusalem and the World*, Minneapolis: Augsburg Fortress 2003